

Tvary zvrtných zájmen *se* a *si* v systému výuky zvaném *Barevná čeština*

Jan Krejza

Úvod

Jedním z gramatických jevů, o němž se opakovaně učitelé i studenti češtiny jako cizího jazyka vyjadřují jako o obtížně uchopitelném, je použití krátkých tvarů zvrtných zájmen *se* a *si*. V tomto příspěvku bych rád představil způsob, který používám při výuce k vysvětlení a procvičení tohoto jevu. Používám k tomu zvláštní metodu, která oproti jiným způsobům výuky klade důraz na funkčnost v jazyce a využívá k tomu pravidla české syntaxe, upravená pro účel výuky cizinců. Tento způsob výuky se nazývá *Barevná čeština*, protože k rozlišení významných syntaktických rolí ve větné skladbě používá barevného kódování. Metodu zapojuji do výuky systematicky už od úrovně A1 podle SERR, tento článek se však soustřeďuje na její využití pro vyšší úroveň, kam osvojení použití „krátkých reflexiv“ spadá spíše. Ambicí lektora, využívajícího takového způsobu výuky, je představit gramatický systém naší řeči přehledně, a to především jako prostředek komunikace. Důraz je tedy kladen na pragmatickou rovinu jazyka a součástí výuky je i popis syntaktických rolí základních větných členů a jejich vzájemné vztahy. *Barevná čeština* se tedy snaží představit jazyk pokud možno jako pravidelný, souvztažný a logický systém. Metodu je vhodné používat jako doplněk k běžným způsobům výuky. Úvodní text k takovému způsobu výuky byl prezentován ve *Sborníku Asociace češtiny jako cizího jazyka* pro rok 2012.

Chyby v komunikaci způsobené špatnou interpretací reflexiv

Nepochopení či špatné užití krátkých reflexiv v jazyce není pouze „kosmetickou vadou“, často může vést i k nedorozumění a změně významu celé výpovědi. Proto je podle mého názoru třeba řádnému vysvětlení a procvičení tohoto jevu při výuce věnovat náležitou pozornost. Z praxe mohu uvést některé příklady, jak zapojení reflexiv může měnit význam celé výpovědi:

Z důvodu nemoci jsem například musel zrušit lekci anglicky mluvícímu studentovi. Za několik dní se student prostřednictvím krátké zprávy otázel na můj zdravotní stav. Následně jsme si vyměnili tyto zprávy:

Student: *Ahoj, ještě jsi nemocný?*

Lektor: *Ano, bohužel. Uvidíme se příští týden.*

Následující lekci jsem na studenta čekal marně. Pochopil jsem, že student neporozuměl správně mojí zprávě: ignoroval v ní zvrtné *se* a četl větu takto: *Uvidíme*

příští týden. Protože jsem se dále neozval, student předpokládal, že jsem stále nemocný a přišel tak o výuku. Jiným příkladem, který sice neměl takové vážné důsledky, přesto ilustruje nepochopení smyslu výpovědi vinou špatné interpretace reflexiva, je tato modelová komunikace během mluvního cvičení s jiným, rovněž anglicky mluvícím studentem:

Lektor: *Co jsi naposled koupil přítelkyni?*

Student: *Přítelkyni si naposled koupila kabelka.*

Tato studentova reakce působí humorně, nejen proto, že nedává odpověď na položenou otázku. Ve skutečnosti student zaměnil v otázce stejně znějící pomocné sloveso *jsi* za zvrtné *si* a rozuměl otázce takto: *Co si naposled koupila (tvá) přítelkyně?* Protože nevěnoval patřičnou pozornost koncovkám jiných větných členů, v odpovědi opakoval akuzativní tvar *přítelkyni*, přestože to slovo považoval za větný podmět. Ve skutečnosti tedy chtěl odpovědět takto: *Přítelkyně si naposled koupila kabelku*. Z tohoto příkladu můžeme usoudit, že pro pochopení a užití reflexiv je také nutné, aby student správně rozlišoval syntaktické role ve větě a používal správné koncovky k rozlišení větného subjektu od objektů. Právě k tomu slouží aparát metody *Barevná čeština*, který popisují v následující kapitole.

Metoda Barevná čeština vycházející ze syntaktické roviny popisu jazyka

Barevná čeština pro popis jazyka a procvičení gramatických jevů používá proužky různých barev, kterými odlišuje významné větné členy. Pro účel výuky cizinců používá pěti barev. Větný subjekt je označen proužkem bílé barvy, predikát je modrý. Na úrovni A1 je důležité odlišit predikáty s vazbou na objekt od predikátů tvořených intranzitivními slovesy. Tyto predikáty na sebe vážou především větné členy adverbialní povahy: příslovečná určení vyjádřená buď prostými příslovci, nebo předložkovými výrazy (*Spím dobře, spím v hotelu*). Takové větné členy označuje *Barevná čeština* žlutou barvou. V tomto článku se jimi nebudeme příliš zabývat, protože zvrtná zájmena uplatníme především ve větách, jejichž predikát na sebe váže nějaký objekt.

Na úrovni A1 a A2 *Barevná čeština* rozlišuje dva druhy větných objektů: přímý v akuzativu, který je označen proužkem zelené barvy a červený, „nepřímý“ objekt v dativu. Charakteristice těchto větných členů a rozdílům mezi nimi se budeme věnovat v následující kapitole.

Na úrovni A2 se studenti postupně seznámí s těmito sedmi typy českých větných struktur:

1. Subjekt – predikát – adverbialní či předložkový výraz: *David spí v hotelu* (bílá – modrá – žlutá)

2. Subjekt – predikát – objekt v akuzativu: *Věra pije minerálku* (bílá – modrá – zelená)
3. Subjekt – predikát – objekt v dativu: *Pavel volá Davidovi, David myje sousedovi auto* (bílá – modrá – červená – případně také zelená)
4. Predikát: *Prší, Je horko* (modrá)
5. Objekt v dativu – predikát: *Aleně je horko* (červená – modrá)
6. Objekt v dativu – predikát – subjekt: *Petrovi chutnají hranolky* (červená – modrá – bílá)
7. Objekt v akuzativu – predikát – subjekt: *Veroniku baví film, Veroniku bolí zub* (zelená – modrá – bílá)¹

Výuka krátkých reflexiv na úrovni A2

K systematickému výkladu a procvičení užití krátkých reflexiv v plánu výuky přistoupíme nejdříve v okamžiku, kdy studenti ovládli třetí typ struktury, odlišující dva druhy objektů. Lektor studentům vysvětlí funkční rozdíl mezi nimi: „zelený“ objekt v akuzativu obvykle referuje k neživé věci, která je přímo zasažena dějem predikátu: *David myje auto*. Přírodním objektem může být i živý tvor: *David vidí Věru, Věra volá Davida (aby přišel)*, je to však méně obvyklé. Druhým typem objektu, „nepřímý“ v dativu, označený červenou barvou, obvykle referuje k živému tvoru, který dějem slovesa není přímo zasažen, plyne mu z něj však buď nějaký prospěch, či je naopak dějem predikátového slovesa poškozen (*David myje sousedovi auto, David rozbil sousedovi okno*). Řidčeji také mohou také v roli „červeného objektu“ vystupovat neživé věci, vždy je to ovšem v situaci, kdy je možno tuto syntaktickou pozici „zaplnit“ také živým tvorem (*Rozumím Davidovi, Rozumím tomu problému, Směju se té situaci ...*). Slovesům tvořícím tento typ větné struktury je třeba věnovat zvláštní pozornost při výuce studentů s předchozí zkušeností s angličtinou, protože tímto typem větné struktury angličtina vůbec nedisponuje.

Nahrazování objektů zájmeny

Když studenti znají tento typ větné struktury, lektor zapojí drilové cvičení, jehož smyslem je nahrazovat objekty reprezentované plnovýznamovými výrazy (které mají referenční povahu) krátkými tvary zájmen (deiktiky). Barevná čeština k tomu používá krátkých barevných proužků, které svou délkou vizualizují slabší sémantickou sílu těchto slov. Lektor upozorní na pravidla umístění těchto krátkých tvarů zájmen na druhou pozici ve větě:

¹ Poslední dvě struktury jsou podobné konstrukcím typu 2 a 3, rozdílem je jiný slovosled. Příklady vět jsou uváděny v tzv. neutrálním slovosledu, tedy takovém, který není ovlivněn aktuálním větným členěním.

Modelová věta² se zájmeny ve třetí osobě:

Už jsi koupil Robertovi tu kravatu? – Ne, koupím mu ji až zítra.

Modelová věta s tvary zájmen *mi/ti*:

Vrátíš mi tu stovku? – Nevrátím ti ji, [protože ...]

Ovládnou-li studenti použití krátkých tvarů osobních zájmen, můžeme konečně přikročit k vysvětlení způsobu, jakým je možno tato zájmena nahrazovat reflexivou. K tomu je třeba studenty seznámit s těmito poučkami: **pozice subjektu, predikátu a objektů jsou v rámci jedné konkrétní větné struktury unikátní a nezaměnitelné.** Znamená to, že tyto větné členy, naplňují-li význam věty, mohou být reprezentovány pouze jedním (byť komplexním) výrazem v odpovídajícím tvaru. Vezmeme-li tedy příklad rozvitě větné struktury číslo 3: *Můj kamarád David musí umýt sousedovi ze třetího patra jeho nové auto*, pozici subjektu reprezentuje výraz *Můj kamarád David* v nominativu, pozici predikátu naplňuje výraz *musí umýt* s jedním slovesem v určitém tvaru, pozici „červeného objektu“ reprezentuje výraz *sousedovi ze třetího patra* s nejméně jedním jménem v dativu apod. Subjekt a objekty je pak možno nahradit pouze jedním zájmenem v odpovídajícím tvaru a vytvořit tak plně saturovanou větnou strukturu: *On mu ho musí umýt*. Druhou poučkou je pak to, že **pozici „zeleného“ objektu je také možno nahradit reflexivou *se* a pozici „červeného objektu“ lze nahradit zájmenem *si*.** Prakticky z toho pro studenty plyne prosté pravidlo: je-li ve větě použito reflexivum *se*, není možno v téže větě vyjádřit předmět ve čtvrtém pádě („zelený“), obdobně pak ve větě obsahující *si* nemůžeme použít „červený objekt“.³

Pro demonstraci nahrazování objektů zájmeny je možno použít jako ilustraci toto schéma:

David myje Martina. (David ho myje.)

² Studenti nahrazují výrazy v modelových větách jinými slovy dle vlastního výběru, zachovávající předepsanou větnou strukturu. Při tomto cvičení se osvědčilo používat jako inspiraci obrázky sloves z učebnice *New Czech Step By Step*, lekce 12, s. 131–132, protože většina z nich na sebe může vázat oba typy objektů

³ Z těchto pravidel jsou mi známy dvě výjimky, na něž je nutno studenty upozornit: sloveso *učit* může být doplněno dvěma objekty v akuzativu: *Lektor učí studenty češtinu*. Víme, že dříve by tato věta zněla: *Lektor učí studenty češtině*. Toto znění však odporuje přirozené logice, že objekt v dativu je spíše živou bytostí, která má z děje prospěch, či je jím poškozena. Možná proto byl zde dativ nahrazen druhým akuzativem. Je tedy také možné říci *Učím se češtinu*. V této větě nahrazuje reflexivum *se* jeden z objektů v akuzativu.

Druhou výjimkou je současné užití zájmena *si* a objektu v dativu u slovesa *stěžovat si (komu) (na co)*. Domnívám se, že tato nepravidelnost je motivována snahou vyhnout se znělostní podobě se slovesem *ztěžovat (komu) (co)*. V tomto případě má zřejmě reflexivum původ v dokonavém tvaru *postěžovat si* s expresivním významem (analog. též *poplakat si*), z něhož je zájmeno ponecháno i v nedokonavé formě. Tuto informaci však studentům podávám jen v případě, že se na to sami zeptají.

David myje Davida. (David se myje.)
David myje synovi ruce. (David mu myje ruce.)
David myje Davidovi ruce. (David si myje ruce.)

Lektor pomocí barevných proužků ukáže, jak zájmena nahrazují objekty. Reflexivum použijeme ve větě, kde osoba, kterou označuje gramatický subjekt, je shodná s osobou označenou gramatickým objektem. Reflexivum tedy působí jako „bumerang“ a vrací děj reprezentovaný predikátovým slovesem zpět na jeho původce. Zájmeno *se* nahrazuje přímý objekt ve struktuře typu *bílá – modrá – zelená*, zájmeno *si* stojí místo objektu v dativu ve struktuře *bílá – modrá – červená – (zelená)*.

Na tento výklad navazuje další drilové cvičení s modelovou větou, v němž uplatníme stejnou sadu sloves, kterou jsme použili v předešlém drilovém cvičení:

Kdy sis naposled přečetl nějakou knihu? – Naposled jsem si přečetl knihu minulý měsíc.

Lektor dbá na to, aby studenti kladli příklonné výrazy náležitě na druhou pozici ve větě. Pro vysvětlení kontrahovaného výrazu *sis* přiložíme nejkratší modrý proužek reprezentující reflexivum přes středně dlouhý modrý proužek označující pomocné sloveso *být* préterita. Lektor vysvětlí, že reflexivum se posouvá na začátek a z pomocného slovesa zůstává pouze koncové *-s*. Kontrakce je motivována ulehčením výslovnosti a je možná právě proto, že oba výrazy se vyskytují ve větě vždy na stejném místě a v témže pořadí. Pro další procvičení je možno přidat ještě toto drilové cvičení:

Kdo ti pere ponožky?
– Ponožky mi pere sestra.
– Ponožky si peru sám/sama.

Lektor upozorní v případě druhého typu odpovědi na koncový doplněk *sám/sama* (v systému *Barevné češtiny* bude označen žlutým proužkem). Používáme jej pro zdůraznění, že původce děje provádí činnost bez cizí pomoci. Je vhodné rovněž upozornit studenty na skutečnost, že reflexivum *si*, které stojí ve větě namísto objektu v dativu, přebírá sémantický znak „prospěchovosti“ tohoto větného členu.

Zvratná zájmena ve větách s tzv. „reflexivními slovesy“

Poté, co se studenty v několika navazujících lekcích probereme výše popsanou látku a řádně ji procvičíme, můžeme přistoupit ke shrnutí. Studenti jsou nyní obeznámeni se dvěma typy vět, v nichž se uplatní krátká reflexiva: s větami, v nichž tato zájmena nahrazují jiné větné členy, jak jsme popsali, a s větami, v nichž je použito tzv. reflexivní sloveso. Takových predikátů není mnoho a lektor pro tento účel sestaví seznam těch, se kterými se v průběhu výuky studenti dosud seznámili.

Za *reflexivní slovesa* považujeme ta, která musí být vždy použita společně se zvratným zájmenem i v nedokonavém vidu, a lektor na ně vždy během výuky předtím upozorňoval. Jsou to např. slovesa *dívat se, zdát se, ptát se* apod. Za *reflexivní slovesa* považujeme i ta, která sice mohou být použita samostatně, ale reflexivum výrazně mění jejich význam a budou se překládat do cizího jazyka jinak: *těšit se – to look forward v. těšit – to solace, půjčit si – to borrow v. půjčit – to lend.*

Výuka krátkých reflexiv na úrovni B1

Výše prezentovanou látku lektor používající systém *Barevné češtiny* představí studentům postupně v několika lekcích. Je vhodné popsané gramatické jevy doplnit jinými cvičeními, která se objevují v běžně dostupných učebnicích. Osvědčilo se současné použití metody s učebnicí *New Czech Step By Step*, v níž se studenti seznámí jak s reflexivními slovesy, tak se základními poučkami o českém slovosledu, s tvary „krátkých zájmen“ apod. Je ovšem zřejmé, že popsaná cvičení zdaleka nepokrývají celou šíři jevů spojených s používáním zvratných zájmen. Při současném používání různých učebnic se tak studenti například setkají pravděpodobně i s krátkými reflexivy, jejichž používání souvisí se slovesnou kategorií vidu, třeba s tvary *najíst se, napít se, zalyžovat si* apod. Takové tvary neřadíme mezi tzv. „reflexivní slovesa“, protože jejich nedokonavé varianty zvratné zájmeno nemají. Je vhodné na to studenty upozornit, ve vyšší míře se však studenti s těmito tvary setkají při studiu vyšších úrovní podle SERR⁴. Podobně, jako se osvědčilo společné použití *Barevné češtiny* s učebnicí *New Czech Step By Step*, je na úrovni B1 vhodné metodou doplnit výuku podle učebnice *Česky krok za krokem 2*, která na zmíněnou knihu navazuje. Zde se s látkou spojenou s užitím krátkých reflexiv setkáme několikrát, vizualizovaný systém metody se osvědčil především při vysvětlování a procvičování gramatických jevů souvisejících s užitím trpného slovesného rodu.

Ukázka způsobu prezentace pasivních větných konstrukcí

Lektor na tabuli předepíše dva příklady vět v aktivu a pasivu a barevnými proužky naznačí, jak se předmět činné konstrukce stává podmětem ve větě se slovesem v trpném rodě:

Honza spatřil na Svatce kačenu.
Kačenka na Svatce byla spatřena (Honzou).
V Plzni vaří dobré pivo.
Dobré pivo se vaří v Plzni.

⁴ Je rovněž vhodné sestavit pro studenty seznam takových tvarů, který je možno postupně doplňovat. Domnívám se, že je vhodné studentům říci, že užití reflexivních dokonavých tvarů souvisí významově s vyšší či nižší měrou slovesného děje či uspokojení z něj (*vypít – celý obsah v. napít se – trochu, sníst v. najíst se – dost či dobře*).

Lektor studentům vysvětlí, že čeština používá pro pasivní věty dva typy větných konstrukcí. Jedna využívá sloves ve tvaru tzv. opisného či složeného pasiva (příklad první dvojice vět), druhá využívá reflexivních tvarů sloves. Každý typ má přitom své specifické vlastnosti: v prvním případě je možno stále explicitně vyjádřit agens v podobě příslovečného určení původce děje (v *Barevné češtině* postačí jeho označení žlutým proužkem), druhý typ takovou možností vyjádření původce děje vůbec nedisponuje. Pragmaticky z toho vyplývá, že první typ tvoříme převážně s použitím dokonavých sloves, jejichž vazba na objekt (a tedy sémantická naplněnost) je silnější. Druhý typ využíváme spíše v situacích, kdy děj označený slovesem je obecný, či agens nehraje pro smysl sdělení významnou roli. Prakticky se to děje většinou, je-li sloveso v nedokonavém tvaru: *Psi se nebijí, Odpad se ukládá na místo k tomu určené.*⁵

Role zvrátneho se v deagentizovaných větných konstrukcích

S posledními uvedenými příklady se dostáváme také k typu vět *O víkendu se nepracuje, Po trávě se nechodí*. V těchto větách nelze hovořit o pasivní konstrukci, protože nejsou tvořeny s použitím tranzitivních sloves, a jde tedy o bezpodmětné struktury. Abstrahujeme-li, co mají poslední uvedené příklady společného, zjistíme, že zvrátne se se projevuje v pasivních a bezpodmětných strukturách tehdy, je-li třeba potlačit významovou roli agens. Používáme je tedy tehdy, kdy z nějakého důvodu mluvčí nechce nebo nemůže explicitně označit původce děje. S různými typy deagentizovaných vět se studenti rovněž seznámí během studia úrovně B1, například v učebnici *Česky krok za krokem 2* najdeme větu (*Dědečkovi a babičce*) *je už přes 70 let a do prvního patra by se jim špatně chodilo.*⁶ Tuto větu dle zkušenosti studenti bez vysvětlení špatně chápou, respektive nerozumí použití tvaru dativu a reflexiva. Je tedy možno uvést různé příklady tohoto větného typu s použitím zvrátneho se, hodnotícího adverbia a někdy „červeného objektu“: *Špatně se mi čte, Na horách se těžko se dýchá, Davidovi se v moři plavalo krásně*. Lektor studentům s využitím barevných proužků vysvětlí, že zatímco ve větě *Špatně čtu*, je negativně hodnocený průběh děje způsoben neznalostí či neschopností původce děje, v deagentizované bezpodmětné větě za „špatné čtení“ mohou jiné okolnosti. S obdobným typem věty se studenti mohou seznámit v konstrukcích s modálním slovesem, např. *Chce se mi spát* proti větě *Chci spát*.

⁵ Na tento výklad opět navazují praktická cvičení. Je možno k tomu použít dostupných učebnic nebo obměnit variantu drilového cvičení, kdy studenti či lektor zadávají věty v aktivním slovesném rodě a ostatní studenti tvoří pasivum. Je záhodno upozorňovat vždy na to, který druh trpného rodu je pro danou větu přirozenější, čili vhodnější. Osvědčila se také soutěž, kdy lektor zadá věty, rozdělí studenty na skupinky a následně ohodnotí, která skupinka se s převodem do pasiva vypořádala nejlépe.

⁶ *Česky krok za krokem 2*, s. 18, třetí odstavce textu (*Ne*)tradiční rodina

Shrnutí

Z popsaného množství jevů spojených s používáním krátkých reflexiv v češtině může čtenář nabýt dojmu, že je tento způsob vysvětlování gramatiky příliš složitý a co do šíře záběru rozsáhlý, je třeba však zdůraznit, že s uvedenými jevy se studenti seznámí postupně na poměrně dlouhé časové ose a z mé zkušenosti vyplývá, že studentům nakonec porozumění nečiní větších potíží. Studenti se v průběhu výuky na ploše úrovně A2 a B1 tak nakonec seznámí s těmito typy vět obsahujících zvrtná zájmena *se* a *si*:

1. Struktury, kde reflexivum nahrazuje předmět ve čtvrtém či třetím pádě. Je-li určitý tvar slovesa v jednotném čísle, jde o pravou reflexivitu (*Vidím se v zrcadle, Myju si ruce.*), je-li tvar verba finita v plurálu, jde o reciprocitu (*Uvidíme se příští týden.*)
2. Věty s použitím tzv. reflexivních sloves (*Dívám se na televizi.*)
3. Věty s reflexivou, která vycházejí ze slovtvorných prostředků užívaných pro rozlišení znaku dokonavost / nedokonavost u tvaru predikátového výrazu (*Zazpíváme si.*)
4. Struktury s reflexivním pasivem či obdobné bezpodmětné struktury, v nichž zvrtné *se* hraje svou roli při deagentizaci významu sdělení

Literatura a prameny

HOLÁ, L. (2004). *New Czech Step By Step*. Praha: Akropolis.

HOLÁ, L., & BOŘILOVÁ, P. (2009). *Česky krok za krokem 2*. Praha: Akropolis.

KREJZA, J. (2012). Způsob výuky syntaxe u zahraničních studentů nižších úrovní pokročilosti. In *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka*. Chybějí čísla stran.

Autor

Mgr. Jan Krejza, e-mail: 11022@mail.muni.cz.

Autor vystudoval obor Český jazyk a literatura na Masarykově univerzitě. Výuce češtiny pro cizince se věnuje od roku 2004, vlastní metodu *Barevná čeština* v hodinách používá od roku 2008. Jako lektor spolupracuje s několika jazykovými školami v Brně a od roku 2014 také s Centrem jazykového vzdělávání Masarykovy univerzity.